स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

मानव्य विद्याशाखे अंतर्गत समाजशास्त्र विषयातील विद्या वाचस्पती (पीएच.डी.)
पदवी करिता सादर करावयाच्या शोधप्रबंधाचा

संशोधन आराखडा

संशोधन विषय

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)

* संशोधक *

प्रा.श्री. साखरे मनोज चंद्रकांत

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड

* मार्गदर्शक *

डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख

प्रोफेसर तथा विभाग प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,

भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकुर, जि. लातूर

* संशोधन केंद्र *

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय, लातूर

वर्ष – २०२४-२५

प्रस्तावना:

भारतातील आदिवासी समाज हे प्रबळ घटकांमुळे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत, जे तुलनेने अधिक प्रमाणात डोंगराळ आणि अतीदुर्गम भागात वेग-वेगळया वस्तींमध्ये राहतात. त्यांचे दैनंदिन जीवन, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटक देखील इतर समुदायाच्या तुलनेत वेग वेगळे आहेत. भारतातील काही वांशिक गटांना श्रेय दिलेला 'आदिवासी/जमाती' हा अर्थ ब्रिटिश वसाहतवादी राजवटीचा वारसा आहे. शहरे आणि गावाच्या बाहेर राहणाऱ्या स्थानिक लोकांशी व्यवहार करण्यासाठी भारतातील विदेशी नागरिकांकडून हा शब्द वापरला जात होता. सध्याच्या काळात आदिवासी हे डोंगराळ जंगले, टेकड्या आणि जंगली भूप्रदेशांमध्ये राहतात. हे क्षत्र वेगवेगळी खनिजे, हायड्रॉलिक आणि वन संसाधनांचे भांडार आहेत त्यांच्या विदेशी संस्कृतीसह जे आधुनिक काळातील लोकांसाठी वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. म्हणून, या क्षेत्राच्या बाहेरील समाज (लोक) त्यांना विविध नावांनी ओळखतात.

भारतातील आदिवासी समाज

आदिवासी हा शब्द 'आदि' (म्हणजेच आदिकाळापासून) आणि 'वासी (म्हणजे वास्तव्य करणारे) या दोन शब्दांपासून बनला असून त्याचा अर्थ मूळ 'आदिवासी' असा होतो. द्रौपदी मुर्मू या भारताच्या पहिल्या आदिवासी महिला राष्ट्रपती झाल्या. भारताची आज आदिवासी लोकांची लोकसंख्या सुमारे १८.४ कोटी आहे. प्राचीन ग्रंथांमध्ये आदिवासींना अत्विक (संस्कृत ग्रंथांमध्ये) म्हटले आहे. महात्मा गांधींनी आदिवासींना गिरिजन म्हणून संबोधले (कारण बहुतेक आदिवासी लोक जंगलात आणि डोंगरात राहणारे आहेत जे जल, जंगल आणि जमिनीचे खरे संरक्षक आहेत) आणि ऐतिहासिक स्त्रोतांनुसार, त्यांचा असा विश्वास होता की आदिवासी हे भारताचे मूळचे रहिवासी आहेत, जे लाखो वर्षांपासून या भूतलावर राहत आहेत. भारतीय राज्यघटनेत 'अनुसूचित जमाती' हा शब्द आदिवासींसाठी वापरण्यात आला आहे. भारतातील प्रमुख आदिवासी समुदाय म्हणजे आंध, गोंड, खरवार, मुंडा,

खाडिया, बोडो, कोल, भील, कोळी, सहारिया, संथाल, भूमिज, ओराव, लोहरा, बिरहोर, पारधी, असुर, भील, भिलाला, मीना टाकर इत्यादी.

मानववंशशास्त्रीय साहित्यातून असे दिसून आले आहे की टोळी हा शब्द मानवाच्या त्या गटांसाठी वापरला गेला आहे ज्यांचे रहिवासी ठिकाण डोंगर, जंगले, सागरी किनारे आणि बेटे यांसारख्या दुर्गम भागात वसलेले आहेत आणि ज्यांची जीवनशैली सध्याच्या सभ्य माणसांपेक्षा खूपच वेगळी आहे. जगातील अशा ठिकाणच्या स्थानिक लोकांना टोळी किंवा आदिवासी असे संबोधले जाते, ते जगातील इतर लोकांपासून वेगळे राहतात. विकासाच्या दृष्टीने जग फारच पुढे गेलेले आहे, मात्र विकासाचे फायदे अद्यापही या जमातींसह अपेक्षित वर्गापर्यंत पोहोचलेले नाहीत हे दुःखदायक आहे.

महिला सक्षमीकरण:

भारतातील महिला सशक्तीकरण मुख्यत्वे भौगोलिक स्थान (शहरी/ग्रामीण), शैक्षणिक स्थिती, सामाजिक स्थिती (जात आणि वर्ग) आणि वय यासह विविध बदलांवर अवलंबून आहे. आरोग्य, शिक्षण, आर्थिक संधी, लिंग-आधारित हिंसा आणि राजकीय सहभागासह अनेक क्षेत्रांमध्ये राष्ट्रीय, राज्य आणि स्थानिक (पंचायत) स्तरावर महिला सक्षमीकरणासाठी धोरणे अस्तित्वात आहेत. तथापि, धोरणात्मक प्रगती आणि समुदाय स्तरावरील प्रत्यक्ष व्यवहार यामध्ये लक्षणीय अंतर आहे . समाज स्तरावर महिलांवरील भेदभाव, आर्थिक गैरसोय आणि हिंसाचार दूर करण्यासाठी अस्तीत्वात असलेले कायदे आणि धोरणांच्या अंमलबजावणीतील अंतरांमधील एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे भारतातील बहुतेक भागांमध्ये समाज आणि घर नियंत्रित करणारी अजूनही असलेली पितृसत्ताक रचना. अजूनही स्त्रियांना आणि मुलींना घरात आणि घराबाहेर मर्यादित हालचाल, शिक्षणात प्रवेश, आरोग्य सुविधांमध्ये प्रवेश आणि निर्णय घेण्याची अल्प क्षमता आहे, त्याच्याही पलीकडे पाहता हिंसाचाराचे प्रमाण अधिक अजूनही कमी झालेले नाहीत. महिलांसाठी

विद्यमान आरक्षण असूनही, पंचायत (स्थानिक सरकारी संस्था) स्तरावर,राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर राजकीय सहभागाला अजूनही काही क्षेत्रामध्ये बाधा येते.

महिला सक्षमीकरण हा विकसित आणि सशक्त राष्ट्र निर्माण करण्याचा एक मार्ग आहे. प्रत्येक देशातील महिलांना त्यांचे ध्येय साध्य करण्यासाठी चांगला स्वाभिमान, आत्म-विकास आणि जागरूकता असणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून, सक्षमीकरण ही अधिकार, आत्म-विकास, दृढनिश्चय आणि आत्मविश्वास मिळविण्याची प्रक्रिया आहे. ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे जी महिलांना जागरुकता, माहिती, कल्पना, आर्थिक मालमत्ता आणि त्या ज्या समाजात आणि राष्ट्रात राहतात त्या देशात आणि परदेशात निर्णय घेण्याचा अधिकार यासारख्या गोष्टींवर नियंत्रण मिळवण्यास मदत करते. नवव्या पंचवार्षिक योजनेच्या मध्यवर्ती उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे सर्व वाटप केलेली संसाधने महिला-विशिष्ट आणि महिला-संबंधित योजना आणि कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करून एकात्मिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे हे होते.

प्रसार माध्यम:

प्रसारमाध्यम व्यावसायिकांना देशातील आदिवासी महिला सक्षमीकरणाचे उत्प्रेरक म्हणून सक्रिय भूमिका घेण्याचे आवाहन केले जाते. सामान्यत: आदिवासी विकास संप्रेषण व्यवस्थापन आणि विशेषत: आदिवासी महिला सक्षमीकरणाभिमुख मिडिया हस्तक्षेप हे भारतातील संशोधनाचे स्थायी क्षेत्र आहेत. माध्यम संस्थांचा भविष्यातील अजेंडा आदिवासी भागात संचार माध्यमांचा विस्तार, आदिवासी विकासाभिमुख प्रसारमाध्यम कार्यक्रमांची निर्मिती आणि संप्रेषण कार्यक्रमांमध्ये वेगवेगळ्या समाजाचा सहभाग आणि आदिवासी महिलांवर माध्यमांच्या प्रभावाचे मूल्यमापन या बाबींना सामोरे जाणे गरजेचे आहे. माध्यमांना (मीडिया) या टप्प्यावर आदिवासी महिला सक्षमीकरण केंद्रीत संवाद कार्यक्रमाची रचना करण्यासाठी सहकार्याच्या उद्देशाने काम करावे लागेल.

महिला सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांची भूमिका:

भारतातील महिला सक्षमीकरणाचे महत्त्व महिलांना आणि विविध भागधारकांना शिक्षित करण्याची सामाजिक जबाबदारी माध्यमांची आहे. प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शिक्षणतज्ज्ञांनी महिला आणि माध्यम यांच्यातील संबंध तपासले आहेत. महिलांच्या सक्षमीकरणात माध्यमांच्या भूमिकेवरही धोरणकर्ते, प्रशासक, शिक्षणतज्ज्ञ, व्यावसायिक आणि राजकीय व्यक्ती मोठ्या प्रमाणावर चर्चा करतात. देशाच्या प्रगतीसाठी आपले योगदान देण्याची क्षमता आजच्या महिलांमध्ये आहे. बदलत्या काळातील नवीन शतकामध्ये महिलांच्या सक्षमीकरणासंबंधीच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यासाठी माध्यमांना योग्य ठिकाण / जागा प्रदान करणे गरजेचे ठरते. आजच्या काळात महिलांचे प्रतिनिधित्व, प्रसारमाध्यमांमधील महिलांचे चित्रण आणि महिलांच्या सक्षमीकरणात माध्यमांची भूमिका या सर्व गोष्टींचे जगभरातील विविध विद्वान आणि संशोधकांनी ठराविक कालावधीत विस्तृतपणे परीक्षण केले आहे. भारताच्या संदर्भात पाहता वेगवेगळी माध्यमे आणि महिला सक्षमीकरण यांच्यातील संबंधांवर चर्चा करण्याचा प्रयत्न वर्तमान पत्रापासून सुरुवात करण्यात आली, जे आज वेगवेगळया सामाजिक माध्यमे, संप्रेषण माध्यमांद्वारे करण्यात येत आहे.

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांची भूमिका:

भारतात सुमारे ६५० आदिवासी समूह आहेत. पुरूषप्रधान सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक व्यवस्थेत स्त्रियांना अंतर्भूत घटक म्हणून पाहीले जाते. वन, शेती, संबंधित बाजार आणि मानवी जीवनाच्या इतर क्षेत्रात कामाच्या सहभागाबाबत आदिवासी महिला या पुरुषांच्या बरोबरीच्या भागीदार आहेत. भारतीय समाजातील आदिवासी महिलांचे स्थान अत्यंत विरोधाभासी आहे. भारतातील शेती, हस्तकला आणि वन आधारित अर्थव्यवस्थेत आदिवासी महिलांचा नेहमीच वरचष्मा राहिला आहे. भारतीय राज्यघटनेने आदिवासी महिलांसह समाजातील सर्व घटकांना समान संधीची हमी दिली आहे. मात्र अजूनही काही

लहान शहरी भागात, ग्रामीण भागात आणि आदिवासी क्षेत्रात शिक्षण, रोजगार, राजकारण यासह मानवी जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात महिला मागे आहेत. आदिवासी महिलांवर अनेक प्रकारे भेदभाव केला जातो. भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक कारणांमुळे संवाद माध्यमांनीही आदिवासी महिलांकडे दुर्लक्ष केले आहे.

विकासाचे साधन म्हणून सामाजिक माध्यमांकडे पाहिले जाते. अनेक विद्वानांनी भारतातील आणि परदेशातील विकास प्रक्रियेतील संवादाच्या भूमिकेचा अभ्यास केला आहे. समता आणि न्यायाच्या आधारावर नवीन समाजाची निर्मिती हा ‘विकास संवाद/संप्रेषण’ या विचारसरणीचा एक सार आहे. विविध महिला सक्षमीकरण प्रकल्पांचे फायदेशीर परिणाम लोकप्रिय करण्यासाठी आणि विकास प्रक्रियेत लाभार्थींचा सक्रिय सहभाग नोंदवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा किंवा अन्य माध्यमांचा हस्तक्षेप आणि त्या संदर्भातील कार्यक्रम करणे आवश्यक आहेत. आजच्या काळात वेगवेगळी माध्यमे आणि महिला सक्षमीकरण विकास या परस्परसंबंधित प्रणाली आहेत. विकासात्मक कामे स्पष्टपणे आणि सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवण्याची जास्तीत जास्त जबाबदारी याच माध्यमांवर आहे.

संदर्भ साहित्याचा आढावा:

नाईक रुपला (२०१९) यांनी त्यांच्या ‘शिक्षण आणि आदिवासी महिलांचा सामाजिक-आर्थिक विकास: एक अभ्यास’ या अभ्यासात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण त्यांच्या क्षमतेपेक्षा जास्त उत्पन्न आणि त्यांचे दरडोई उत्पन्न, शिक्षणाची उपलब्धता यावरून मोजले जाऊ शकते. आदिवासी महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणासाठी शिक्षणाची उपलब्धता महत्त्वाची आहे. आदिवासी महिलांचे शिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण हे सर्वसमावेशक वाढीचे संभाव्य साधन आहे. त्याचा थेट परिणाम आदिवासी विकासाच्या विविध पैलूंवर होतो. आदिवासी महिलांचा शैक्षणिक दर्जा इतर समाजातील स्त्रियांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. वैदिक काळापासून भारतातील स्त्रियांच्या स्थितीत चढ-उतार होत आहेत. विविध ऐतिहासिक टप्प्यांत त्यात अनेक

बदल झाले आहेत. एक संघटित सूचना म्हणून वैचारिक शिक्षण हा विकास प्रक्रियेचा एक भाग आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या, शिक्षणाने व्यक्तींना ज्ञान आणि आवश्यक कौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी विकसित केले पाहिजे. हे ज्ञान आणि कौशल्ये त्यांना चांगल्या व्यावसायिक स्थितीसाठी किंवा जीवनातील उच्च सामाजिक स्थितीसाठी स्पर्धा करण्यास सक्षम बनवतात. अशाप्रकारे, शिक्षणाने व्यक्तीची सामाजिक गतिशीलता आणि आर्थिक उत्पादकता आणि समाजाचा परिणाम म्हणून वाढ केली पाहिजे. आदिवासी लोकसंख्येचा शैक्षणिक स्तर कमी आहे आणि औपचारिक शिक्षणाचा आदिवासी गटांवर फारसा परिणाम होत नाही. भारतातील बहुतांश राज्यांमध्ये आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण खूपच कमी आहे. पुरुष साक्षरता दर २४.५२ टक्के होता, तर आदिवासी महिला साक्षरता दर भारताच्या एकूण साक्षरतेच्या ०८.०४% टक्के होता. अशा प्रकारे, आदिवासी महिलांचा साक्षरता दर संपूर्ण भारतातील महिलांच्या तुलनेत केवळ एक तृतीयांश आहे.

सोनाली सिन्हा (२०२०) यांनी 'सोशल नेटवर्कद्वारे आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण' या अभ्यासात असा निष्कर्ष काढला आहे की, जोपर्यंत शेतीचा संबंध आहे शेतकऱ्यांना अनेक संधी उपलब्ध करून दिल्या आहेत आणि ऑनलाइन कार्यक्रमांद्वारे पीक विकण्याची प्रक्रिया सुलभ केली आहे, त्यामुळे ही समस्या दूर झाली आहे. मध्यस्थ आरोग्यसेवेच्या क्षेत्रातही अनेक यशोगाथा आहेत. ग्रामीण राजकारण असे क्षेत्र आहे जिथे सोशल मीडिया नेटवर्क आवश्यक क्षमतेपर्यंत पोहोचलेले नाही. परंतु सोशल नेटवर्किंग सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी अजूनही भरपूर वाव आहे कारण चांगल्या तंत्रज्ञानाने या ठिकाणांची कनेक्टिव्हिटी सुधारली पाहिजे आणि प्रणालीचा लाभ घेण्यासाठी आर्थिक संधी उपलब्ध करून द्याव्यात. सोशल मीडिया हे प्रदान करण्यात मदत करू शकतो, कारण मीडिया चांगल्या प्रकारे एकात्मिक समाजाची काळजी घेतो आणि सामाजिक जबाबदारीवर विश्वास ठेवतो. फेसबुक, ट्वीटर सारख्या सेवा मोठ्या संख्येने पोहोचतात, परंतु ज्या लोकसंख्येकडे सेवा मिळवण्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञान असणे परवडते परंतु मोठ्या लोकसंख्येला

जोडण्यास मदत होऊ शकते. या प्लॅटफॉर्ममध्ये प्रवेश करण्यासाठी आवश्यक तंत्रज्ञानाची आवश्यकता आहे. एकदा प्रवेश केल्यानंतर, हे महत्त्वाचे आहे की सोशल मीडिया लोकांवर अशा प्रकारे प्रभाव टाकत नाही की त्यांना या व्यासपीठाच्या वास्तविक क्षमतेपासून वंचित ठेवता येईल. त्याचा परिणाम अनेक उदाहरणांतून दिसून येतो आणि फेसबुकसारख्या सोशल मीडियाच्याच नव्हे, तर इंटरनेटच्या वापरामुळे ग्रामवाणीसारख्या स्वयंसेवी संस्थांचा उदय झाला आहे, ज्यांनी विकासात्मक आणि सामाजिक अशा नव्या दृष्टिकोनातून सोशल मीडियाची व्याख्या केली आहे. जबाबदारी भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी आणि महिलांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या सामाजिक संरचनांच्या विविधतेला संबोधित करण्यासाठी क्रॉस-कटिंग दृष्टीकोन आवश्यक आहे. भारतातील ओळखीचे राजकारण हे एक अतिशय गंभीर राजकीय साधन आहे, त्याचा राजकीय आणि सामाजिक संस्थांमध्ये वापर आणि गैरवापर केला जातो. हक्कांसाठी लढणाऱ्या असंख्य सामाजिक चळवळी आहेत, जसे की दलित हक्क चळवळ, आदिवासी हक्क चळवळ इत्यादी. समाजाच्या मुख्य प्रवाहात पारंपारिकपणे दुर्लक्षित समुदायांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी या चळवळींनी अनेक फायदे मिळवले आहेत. या चळवळींमधील महिलांचे हक्क मोठ्या प्रमाणात अनियंत्रित आहेत आणि त्यामुळे ते ज्या संरचनेत समावेश करू इच्छितात त्यामधील असमानता अधिक मजबूत करतात. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाचा दृष्टीकोन केवळ सेवा प्रदान करणेच नाही, तर त्यांच्या सेवांच्या प्रवेशात अडथळा आणणाऱ्या भेदभावाच्या अनेक स्तरांचे त्यांचे जिवंत वास्तव ओळखणे देखील आहे.

मनोज शर्मा (२०२१) यांनी त्यांच्या ‘धर्मपोर तालुक्यात (वलसाड जिल्हा, दक्षिण गुजरात) आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण’ या अभ्यासात असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, जगाच्या लोकसंख्येपैकी निम्मी महिला आहेत आणि समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक व्यवस्थे संदर्भात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यामुळे महिलांचा योग्य विकास आणि सक्षमीकरण केल्याशिवाय राष्ट्राचा खरा विकास होऊ

शकत नाही. आधुनिकीकरण आणि विकासाच्या प्रक्रियेचा स्त्री आणि पुरुष दोघांच्याही जीवनावर वेगवेगळे परिणाम होत आहेत. प्रत्येक समाजात लैंगिक असमानता दिसून येते आणि हे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आधुनिक शैक्षणिक मानकेच समाजातील महिलांच्या स्थितीचे मोजमाप करतात. संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे तसेच लिंग भूमिकांमध्ये दिली जाते. त्यामुळे समाजातील महिलांचा दर्जा ठरवणारे विविध घटक आणि महिला सक्षमीकरणात या घटकांची भूमिका जाणून घेणे आणि ओळखणे सध्याच्या संदर्भात आवश्यक आहे कारण कोणताही समाज त्याच्या अर्ध्या लोकसंख्येकडे दुर्लक्ष केल्याशिवाय विकास करू शकत नाही. हा अभ्यास आदिवासी महिलांच्या वतीने स्वतंत्र आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण प्रदान करेल.

देवथ सुरेश (२०२१) यांनी त्यांच्या 'अनुसूचित जमातीच्या महिला सक्षमीकरणाची स्वयं-सहायता गटाची भूमिका' या अभ्यासात असे आढळून आले आहे की कोणत्याही गटाचे किंवा संस्थेचे प्रभावी कार्य आणि इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्याची तिची क्षमता त्या गटाच्या प्रशासकीय रचनेवर अवलंबून असते. किंवा संस्था. बचत गटांच्या प्रशासनामध्ये बाह्य प्रशासन आणि अंतर्गत प्रशासन असे दोन घटक असतात. बाह्य प्रशासनाचे प्रतिनिधित्व एस.ए.आर.पी. द्वारे केले जाते आणि अंतर्गत प्रशासनाचे प्रतिनिधित्व उक्त एस.एच.जी. च्या सदस्यांद्वारे वेळोवेळी नियम आणि नियमांच्या चौकटीत केले जाते. एस.ए.आर.पी. चे मुख्य उद्दिष्ट वंचित समुदायांना बदलाची क्षमता ओळखण्यास सक्षम करणे आणि सामूहिक कृतीद्वारे सूचित कृतींद्वारे इच्छित बदल घडवून आणणे आहे. आदिवासी महिला बचत गटांच्या बहुतांश सदस्य आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या आहेत. त्यांच्या जमिनी, व्यवसाय आणि रेशनकार्डचा ताबा यामुळे एसटीची मोठी टक्केवारी गरीब आहे. बहुसंख्य तरुण आणि मध्यमवयीन एसटी महिला पारंपारिक उदरनिर्वाहाद्वारे उदरनिर्वाह करण्यास सक्षम आहेत, वृद्ध महिलांचे नियमित उत्पन्न १२० आहे. हे लक्षात घेणे आनंददायक आहे की नव-साक्षर झाल्यामुळे बचत गट सदस्यांची

साक्षरता पातळी खूप वाढली आहे. आणि यामुळे त्यांना बँक खाती उघडणे शक्य झाले आहे. तेलंगणा सरकार मान-सन्मानाची बांधिलकी ठेवून अवमानित एसटीची अंमलबजावणी करत आहे. समाजाचा या समुदायांबद्दलचा दृष्टिकोन पूर्णपणे बदलण्याआधी अजून बराच पल्ला गाठायचा आहे.

देबलीना तालुकदार, जयंता मेटे (२०२१) यांनी त्यांच्या 'सोशल मीडिया इन चेंजिंग द कल्चर ऑफ ट्रायबल कम्युनिटी इन पश्चिम बंगाल' या संशोधन अभ्यासात आदिवासींची मूल्ये, चालीरीती, परंपरा आणि संस्कृती हे पाहिले आणि निष्कर्ष काढला. सध्या सोशल मीडियाचा वापर पश्चिम बंगालच्या जमातींद्वारे केला जात आहे जसे की ऑनलाइन प्रोग्रामद्वारे सहजपणे पिकांची विक्री करणे ज्यामुळे मध्यस्थांना दूर केले आहे. सध्या त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाच्या उन्नतीसाठी त्यांच्या समुदायांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्यासाठी त्यांचे स्वतःचे व्यासपीठ आहे. पश्चिम बंगालमधील आदिवासींची पारंपारिक जीवनशैली, श्रद्धा, मूल्ये आणि नियम बदलण्यात सोशल मीडियाची भूमिका आणि प्रभाव. जरी त्यापैकी बरेच लोक अजूनही आधुनिकीकरणाच्या अभिरुचीनुसार स्वत: ला आकार देण्याच्या प्रक्रियेत आहेत आणि जे अजूनही आदिमतेच्या अंधारात आहेत, त्यांना आशा आहे की भविष्यात ते देखील सोशल मीडियाच्या आगाऊ प्रतिबिंबाने आधुनिकीकरणाच्या ट्रेंडमध्ये बसतील.

अभ्यास क्षेत्राची निवड:

नांदेड जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १०,५२८ चौ.कि.मी आहे. जिल्ह्याची लोकसंख्या इ.स २०११ च्या जनगणनेनुसार ३३,६१,२९२ इतकी आहे. नांदेड जिल्ह्यात सरासरी पर्जन्यमान ९५३.८ मी.मी आहे. जिल्ह्यातील प्रमुख नद्या गोदावरी, मांजरा, आसना, मन्याड व पैनगंगा ह्या आहेत. नांदेड हे नाव श्री शंकराच्या नंदी या वाहनाच्या नावावरून उगम पावले असल्याचे सांगण्यात येते.

नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी बहुल तालुक्यांमधून उत्तरदात्यांची निवड करण्यात येणार आहे, आदिवासी महिला सक्षमीकरणातील भागधारक आणि

आदिवासी महिला लाभार्थी यांचा समावेश करून प्रतिसादकर्त्यांकडून प्राथमिक माहिती गोळा करण्यात येणार आहे. नांदेड जिल्ह्याती आदिवासी महिला सक्षमीकरणामध्ये माध्यमांची भूमिका समजून घेण्यासाठी त्यांना दोन स्वतंत्र मुलाखती अनुसुचीचे वेळापत्रक देण्यात येणार आहे.

अभ्यासाचे उद्दिष्ट:

1. आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणाचे मूल्यमापन करणे.
2. सामाजिक माध्यमांची संकल्पना आणि व्याप्ती स्पष्ट करणे.
3. आदिवासी महिलांमधील सामाजिक माध्यमांच्या धारणांचे विश्लेषण करणे.
4. आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये सामाजिक माध्यमांच्या भूमिकेचे मूल्यमापन करणे
5. आदिवासी महिला सक्षमीकरणाच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक माध्यमांच्या मर्यादांचा अभ्यास करणे
6. आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सामाजिक माध्यम सेवा सुधारण्यासाठी योग्य पद्धती सुचविणे

अभ्यासाची गृहीतके:

१. आदिवासी महिलानां पुरेशी सामाजिक संपर्क माध्यमे मिळाली नाहीत.

२. आदिवासी महिला सामाजिक माध्यमांद्वारे विविध आदिवासी विकास प्रकल्पांच्या बाबत जागृती निर्माण झालेली नाही.

३. आदिवासी महिलानां सामाजिक माध्यमांकडून पुरेसे समर्थन मिळालेले नाही.

४. आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांनी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली नाही.

समस्या सूत्रण:

महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेला जगभरात महत्त्व प्राप्त होत आहे. संविधानाचे संस्थापक आणि आधुनिक भारताच्या निर्मात्यांनी महिला आणि दुर्बल घटकांच्या सक्षमीकरणासाठी भारतीय राज्यघटनेत घटनात्मक संरक्षण आणि तरतुदीं समाविष्ट केल्या आहेत. केंद्र आणि राज्य सरकारनेही महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वातंत्र्योत्तर काळात अनेक आदिवासी विकासाच्या संदर्भातील विशिष्ट कार्यक्रम राबवले आहेत. घटनात्मक तरतुदी आणि विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी न केल्यामुळे देशातील सर्वसामान्य महिला आणि आदिवासी महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती दयनीय बनली आहे. काही संशोधकांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की आदिवासी महिला भारतामध्ये राज्य संरक्षण आणि नागरी समाजाच्या पाठिंब्या अभावी वंचित राहतात. महिलांच्या सक्षमीकरणात प्रसारमाध्यमांच्या महत्त्वाच्या भूमिकेबद्दल जगभरात ओळख वाढत आहे. उपलब्ध साहित्याच्या संश्लेषणावरून असे दिसून येते की सामान्यत: महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सामाजिक, सरकारी, शैक्षणिक आणि माध्यमांचा हस्तक्षेप आणि विशेषत: महाराष्ट्रातील विशेष संदर्भात आदिवासी महिलांना संशोधन आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून काही मर्यादा आहेत. म्हणून, सध्याच्या अभ्यासाची प्राथमिक कार्ये महाराष्ट्र राज्याच्या नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात संप्रेषण माध्यम तसेच इतर माध्यमांच्या भूमिकेबद्दल त्यांच्या मतांचे मूल्यमापन करण्यासाठी आदिवासी विकासातील भागधारक आणि आदिवासी विकासाचे लाभार्थी यांचा वाजवी प्रतिनिधी नमुना ओळखणे संबंधित होते. सध्याचा विषय निवडी मागील कारणे खालील प्रमाणे आहेत:

१. आदिवासी विकास हे राष्ट्रीय विकासाचे प्रमुख क्षेत्र बनले आहे.
२. आदिवासी महिला सक्षमीकरण हे आपल्या काळातील आव्हानात्मक काम झाले आहे.

३. ग्रामीण आणि आदिवासी विकासाच्या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्र राज्य एक ओळख म्हणून उदयास आले आहे.

४. आदिवासी महिला सक्षमीकरणासाठी माध्यमांच्या हस्तक्षेपाला सध्याच्या काळात खूप महत्त्व आहे.

५. महाराष्ट्र सारख्या विकसनशील राज्यात आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांच्या भूमिकेवर सतत संशोधन करणे अत्यावश्यक आहे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने पद्धतशीर सर्वेक्षण (सिस्टीमॅटीक सर्वे) संशोधन आराखडा निश्चित करण्यात आला आहे. पद्धतशीर सर्वेक्षण हे पुरातत्व संसाधनांचे स्थान आणि महत्त्व नोंदविण्याच्या उद्देशाने क्षेत्राचे तपशीलवार परीक्षण करण्याचे पुरातत्व तंत्र आहे. या दृष्टीकोनातून आदिवासी महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक, आरोग्यविषयक आणि सर्वात महत्वाचे संप्रेषण माध्यमांमुळे आदिवासी महिला सक्षमीकरणाच्या भागधारकांना आणि आदिवासी महिला लाभार्थ्यांना संरचित मुलाखती अनुसूची पध्दती प्रस्थापित करून, माहिती घेऊन संशोधन आराखडा आधारे संशोधन करण्याचे निश्चित केले आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रतूस संशोधन 'आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा) ' हे सामाजिकशास्त्र स्वरूपाचे असेल. या संशोधनासाठी संरचित मुलाखती अनुसूची पध्दती प्रस्थापित करून सांखिकीय पद्दतीने मांडणी करण्यात येईल.

माहिती संकलनाची साधने:

प्रस्तुत संशोधन प्रबंधासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम या दोन्ही साधनांचा वापर करण्यात येणार आहे.

प्राथमिक साधने: या संशोधनासाठी आदिवासी महिला सक्षमीकरणाच्या भागधारकांसाठी आणि आदिवासी महिला लाभार्थींसाठी मुलाखती अनुसुचीचे दोन

संच तयार करण्यात येतील. प्रसारमाध्यमांच्या सवयी, आदिवासी महिला सक्षमीकरणाकडे प्रतिसादकर्त्यांचा दृष्टीकोन, आदिवासी महिला सक्षमीकरण केंद्रीत माध्यम सेवांचा उपयोग आणि अन्य प्रश्नांसह सामान्य प्रश्न हे अभ्यास क्षेत्राच्या विशेष संदर्भात असतील. मुलाखतीचे वेळापत्रक आणि मुलाखती अनुसूचीद्वारे प्राथमिक माहिती गोळा करण्याव्यतिरिक्त, आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात माध्यमांची भूमिका समजून घेण्यासाठी अप्रत्यक्ष निरीक्षण आणि अनौपचारिक सल्ला (ईनफॉर्मल कंन्सलटेशन) पद्धतींचा अवलंब करण्यात येईल.

दुय्यम साधने: प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतात विषयाशी निगडीत शोधप्रबंध, प्रकाशित लेख, शासकिय, निम- शासकिय अहवाल, दैनंदिन वृत्तपत्र, मासिके, नियतकालिके, शासकीय वेबसाईट, संदर्भग्रंथ, संशोधन लेख इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात येईल.

नमुना निवड:

प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडण्यात येणाऱ्या संशोधन क्षेत्राचा आणि घटकांचा तपशील खालील प्रमाणे असेल.

निवड क्षेत्र: प्रस्तुत संशोधन अभ्यासासाठी नमुना निवड करताना प्रामुख्याने नांदेड जिल्ह्यातील अशा भागांची / तालुक्यांची निवड करण्यात येईल, ज्या ठिकाणी आदिवासी समाजाचे क्षेत्र जास्त असेल,

निवडक घटक: प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक स्त्रोतातून तथ्य संकलन करताना नमुना निवडण्यात आलेल्या क्षेत्रातून आदिवासी महिला सक्षमीकरणातील भागधारक आणि आदिवासी महिला लाभार्थी निवडण्यात येतील.

नमुना निवड तंत्र:

नमुना आकार निश्चित करताना अनेक गुणात्मक घटक विचारात घेतले जातील. यामध्ये संशोधनाचे स्वरूप, घटकांची (व्हेरिएबल्सची) संख्या, विश्लेषणाचे स्वरूप, समान अभ्यासात वापरलेले नमुने आकार, घटना दर (लोकसंख्येतील वर्तन किंवा वैशिष्ट्ये), पूर्णता दर आणि संसाधन मर्यादा यांचा समावेश असेल.

माध्यम संशोधनात, वेळ, पैसा आणि इतर संसाधने यांच्या मर्यादा नमुना आकाराच्या निर्धारणावर जास्त प्रभाव पाडू शकतात. संशोधकाद्वारे नांदेड जिल्ह्यातील आदिवासी बहुल एकूण ०६ तालुकांमधून प्रत्येकी ५० आदिवासी महिला असे एकूण ३०० आदिवासी महिलांची निवड करण्यासाठी प्रासंगिक नमुना तंत्र, उद्देशपूर्ण नमुना तंत्र आणि स्तरीकृत नमुना तंत्राचा अवलंब केला जाईल.

सांख्यिकीय विश्लेषण:

प्राथमिक माहितीचे विश्लेषण ठराविक प्रमाणित सांख्यिकीय चाचण्यांच्या आधारे केले जातील ज्यामध्ये टक्केवारी विश्लेषण, आलेखीय प्रतिनिधित्व, ची-स्क्वेअर चाचणी आणि क्रॉस सारणी यांचा समावेश असेल. सर्व सांख्यिकीय पद्धतीसाठी एम.एस. एक्सेल आणि एस.पी.एस.एस. या सांख्यिकीय सॉफ्टवेअरचा उपयोग करण्यात येईल.

संशोधनाची मर्यादा:

प्रस्तुत संशोधन विषयाची मर्यादा ही फक्त नांदेड जिल्ह्यातील ०६ तालुक्यातील विशेष करून आदिवासी महिलांपुरतीच असणार आहे.

संशोधन विषयाची ममत्व:

देशात राजकीय बांधिलकी तसेच सामाजिक सक्रियतेच्या अभावामुळे घटनात्मक तरतुदी आणि आदिवासी विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी न केल्यामुळे भारतातील बहुसंख्य जमाती वंचित राहिल्या आहेत. आदिवासी चळवळ अनेक कारणांमुळे भारतातील वेगळ्या मार्गावर आहे. देशात, समन्वय आणि तत्पर अंमलबजावणीचा अभाव असलेल्या आदिवासी विकासाच्या उपक्रमांबद्दल सामाजिक कार्यकर्ते आणि अभ्यासकांनी गंभीर आक्षेप व्यक्त केले आहेत.

भारत सरकारने देशातील आदिवासींच्या सक्षमीकरणासाठी आदिवासी उपयोजना आणि एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या बॅनरखाली विशिष्ट कार्यक्रम राबवले आहेत. गरिबी, अज्ञान, अव्यवस्थितपणा आणि इतर अडचणींमुळे आदिवासी महिलांचा विकास प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नाही. भारतातील महिला

चळवळींनी आदिवासी महिलांना विश्वासात घेतले नाही. देशातील महिला चळवळीचे धोरणकर्ते आणि संयोजकांकडून आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि समस्यांची योग्य दखल घेतली जात नाही.

प्रसारमाध्यमांनीही कॉर्पोरेट काळजी आणि बांधिलकीच्या अभावामुळे आदिवासी महिलांच्या विकासाकडे दुर्लक्ष केले आहे. प्रसारमाध्यमांनी भारतातील आदिवासी महिलांच्या समस्या आणि संभावना यांच्या चर्चेसाठी योग्य वेळ आणि व्यासपीठ दिले नाही. भारतात आणि परदेशात आदिवासी विकासात माध्यमांची भूमिका अभ्यासकांनी तपासली आहे. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात माध्यमांच्या भूमिकेचे भारतातील भूतकाळातील संशोधकांनी पद्धतशीरपणे मूल्यांकन केले नाही. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यातील नांदेड जिल्ह्याचा विशेष संदर्भ घेऊन आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणातील संप्रेषण माध्यमांची भूमिका पद्धतशीरपणे तपासण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

प्रकरणांची रूपरेषा:

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणात सामाजिक माध्यमांची भूमिका: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास (विशेष संदर्भ : नांदेड जिल्हा)या संशोधनाच्या शोधनिबंधात खालील प्रकारे प्रकरणांची रूपरेषा आखली जाईल:

१. प्रकरण एक: प्रस्तावना:

२. प्रकरण दुसरे: संदर्भ साहित्याचा आढावा आणि संशोधन पध्दती

३. प्रकरण तिसरे: नांदेड जिल्ह्याचा आढावा

४. प्रकरण चौथे: महिला आणि आदिवासी महिला सबलीकरण / सक्षमीकरण आणि सामाजिक माध्यमांची भूमिका

५. प्रकरण पाचवे: माहितीचे विश्लेषण

६. प्रकरण सहा: निष्कर्ष

समारोप:

एकविसाव्या शतकात महिला सक्षमीकरण हा विषय जगातील संशोधन आणि विकास प्रयत्नांचा एक महत्वाचा घटक बनला आहे. अनेक घटनात्मक तरतुदी आणि विकास कार्यक्रम राबवूनही भारतात आदिवासी महिलांच्या स्थितीत पाहिजे त्या प्रमाणात बदल झालेले दिसून येत नाही. व्यावसायिक आणि सामाजिक बांधिलकीच्या अभावामुळे आदिवासी विकासाच्या संबंधितांना जमिनी वास्तव आणि आदिवासी महिला सक्षमीकरणासाठी मानवतावादी दृष्टिकोन समजले असल्याचे दिसून येत नाही.

सध्याच्या काळात राष्ट्रीय लोकशाही आघाडीच्या राजवटीत देश वेगवान विकासासाठी तयार आहे. अनेक राजकीय, संशोधक, आणि अन्य विद्वानांनी कालांतराने आदिवासी विकासातील माध्यमांच्या भूमिकेचे परीक्षण केले आहे आणि असे भाष्य केले आहे की, अनेक माध्यमांनी आदिवासी विकासाच्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या भूमिकेला न्याय दिला नाही.

आदिवासी महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रसारमाध्यम, सामाजिक माध्यम, आणि अन्य माध्यमांनी दिलेले योगदान हे फारसे उल्लेखनीय नाही. आदिवासी महिला सक्षमीकरणासाठी पद्धतशीर माध्यमांचा हस्तक्षेप आदिवासी महिलांना त्यांची मानसिकता बदलण्यात, आरोग्याच्या दृष्टीकोनातून निरोगी जीवनशैलीचा अवलंब करण्यास, विकास प्रकल्पांचे लाभ मिळविण्यास आणि सक्रिय सहभागातून विकास साधण्यास मदत करतो. भारतातील आदिवासी महिलांची सर्वच स्तरावरील स्थिती सुधारण्यासाठी भारतात मोठ्या प्रमाणावर संशोधनाद्वारे प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. म्हणून, सध्याचा अभ्यास गहन शैक्षणिक महत्त्व गृहीत धरतो.

संदर्भ ग्रंथ

१. मोहंती सागरिका, पांडा भारती (२००३) भारतातील महिलांची स्थिती आणि सक्षमीकरण: एक ग्रामीण परिस्थिती. आय.एस.आर.ए.ए., अंक-३, क्रमांक ३-४, पृष्ठ २०५-२०१२

२. बॅडेन सॅली, ऑक्साल झो (१९९७) लिंग आणि सक्षमीकरण: धोरणासाठी व्याख्या, दृष्टीकोन आणि परिणाम (अहवाल-४०), ४ एप्रिल २००५ रोजी अंतिम प्रवेश केला.

३. स्टीन जेन एस. (१९९७), सक्षमीकरण आणि महिला आरोग्य: सिद्धांत, पद्धती आणि पद्धती. लंडन: झेड बुक्स.

४. कबीर नलिया (१९९४) रिव्हर्स्ड रिॲलिटीज – जेंडर हाइरार्कीज इन डेव्हलपमेंट थॉट. लंडन: वर्सो.

५. सशक्तीकरण: ते काय आहे? २३ सप्टें २००६ रोजी अंतिम प्रवेश केला.

६. लेउंग लाइ-चिंग (२००५) सामाजिक कार्य प्रॅक्टिसमध्ये महिलांचे सक्षमीकरण. आंतरराष्ट्रीय सामाजिक कार्य, खंड. ४८ क्रमांक ४,, पृष्ठ ४२९-४३४

७. होसेन मोहम्मद अबुल (२००५) सक्षमीकरण-आधारित सामाजिक कार्य सराव - समस्या आणि आव्हाने. इंडियन जर्नल ऑफ सोशल वर्क, खंड.६६, क्रमांक – २, पृष्ठ १९६-२०६.

८. बाटलीवाला श्रीलथा (१९९५) महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, महिलांवरील चौथ्या जागतिक परिषदेसाठी एएसपीबीएई पोझिशन पेपर, बीजिंग, आशिया-दक्षिण पॅसिफिक ब्युरो ऑफ ॲडल्ट एज्युकेशन, सप्टेंबर, नवी दिल्ली.

९. महिला सक्षमीकरण, प्रकरण ७. लोकसंख्या आणि पर्यावरण मंत्रालय, काठमांडू, नेपाळ, १५ जानेवारी २००५ रोजी शेवटचा प्रवेश केला.

१०. सहाय सुषमा (१९९९८) महिला आणि सक्षमीकरण – दृष्टीकोन आणि धोरणे. नवी दिल्ली: डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस.

११. बाटलीवाला श्रीलथा (१९९७), आर.एफ.एस.यु. (स्वीडिश असोसिएशन शत्रू लैंगिक शिक्षण) स्टॉकहोम विद्यापीठातील लोकसंख्याशास्त्र विभागासह.

१२. बाटलीवाला श्रीलथा (१९९५) महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, महिलांवरील चौथ्या जागतिक परिषदेसाठी एएसपीबीएई पोझिशन पेपर, बीजिंग, आशिया-दक्षिण पॅसिफिक ब्युरो ऑफ ॲडल्ट एज्युकेशन, सप्टेंबर, नवी दिल्ली.

१३. गरीबी नेट, सबलीकरण म्हणजे काय. २३ जून २००६ रोजी शेवटचा प्रवेश केला.

१४. महिला सक्षमीकरण, लैंगिक समानता आणि लैंगिक समानतेबद्दल डी.एफ.आय.डी. ची समज. १६एप्रिल २००६ रोजी प्रवेश केला.

१५. युनायटेड नेशन्सची महिलांवरील जागतिक परिषद. १६एप्रिल २००६ रोजी अंतिम प्रवेश केला.

संशोधक

प्रा. साखरे मनोज चंद्रकांत

संशोधक मार्गदर्शक

डॉ. प्रकर्ष सुभाषराव दशमुख